

СТАТТІ

УДК 726.04

Володимир Александрович

ОБОРОННІ ВЕЖІ СЕРЕДИНИ XVI СТ. В СТРУКТУРІ БАСТІОННИХ УКРІПЛЕНЬ ОЛИЦЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ.

У колекції графіки Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника зберігається унікальний – наскільки відомо – відбиток гравюри із зображенням оточеного чотирма бастіонами й облитого з усіх сторін водою замку, над яким у горішній частині на «суші», поєднаній з фортецю самотнім вузьким переходом, вміщено німецькомовний напис «Schlos zu Olyka». Зображення ідентифіковано як знаний волинський замок відомої литовської родини Радивилів неподалік від Луцька й опубліковано в 1923 р.¹ Не дивлячись на унікальність цього графічного переказу – він не має аналогів серед культурної спадщини українських земель і є самотньою для свого часу такою позицією в іконографії волинських замків – гравюра не привертала більшої уваги й ніколи не була об'єктом докладнішого вивчення, хоча як ілюстрація при різних нагодах використовувалася неодноразово. Щойно не так давно уточнено й само датування – Петро Ричков в огляді еволюції оборонної системи Олики слушно відніс зазначене зображення до початку XVII ст.² За такої інтерпретації гравюра у характерних для свого часу формах відтворює вигляд Олицького замку з-перед його хоча й докладніше не відомої, проте, як можна здогадуватися, – досить істотної перебудови за литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радивиля, завершеної, згідно з написом на встановленій на вежі над головною брамою пам'ятній таблиці, 1640 р.³ При відсутності більш докладних відомостей до історії тогочасної Олики та її резиденції, випадає припустити, що відтворено замок після точніше не датованої перебудови кінця XVI ст., про яку стверджують за аналогією зі знаменитими задокументованими роботами в родовому гнізді Радивилів у Несвіжі на території Білорусі⁴.

Зображення пропонує укріплений чотирма наріжними бастіонами й обведений валом чотирикутник посеред води із будівлями у внутрішньому дворі, зосередженими тільки при трьох сторонах укріплень. Відтворення внутрішньої забудови, оче-

видно, тільки частково покликане передати її реальний стан, оскільки лише окремі показані елементи комплексу наділені виразно індивідуальним характером і здатні нести автентичний переказ історичного ансамблю замку свого часу. До них належить насамперед чотириповерхова вежа над воротами, яруси якої відзначені парами вікон. Правда, сам в'їзд на подвір'я у ній не показано. Очевидно, до реалій випадає віднести також однарусну будівлю ліворуч від неї із високим отвором монументального входу з трьома високими вікнами на фасаді від вежі та тільки двома з протилежної сторони входу. Прикметною особливістю забудови сприймається також присутність в ансамблі, крім уже відзначеної в'їзної, ще трьох різних розмірів, проте незмінно менших веж. З них у найменшій на лівому від в'їзду бастіоні на горішньому ярусі показано два вікна. У вежі на симетричному бастіоні вікон не вказано зовсім. Четверта вежа з протилежної від в'їзду сторони подвір'я має вікна на двох ярусах. Проте від долу вона на чималю висоту прислонена валом, тому, можна здогадуватися, насправді була вищою й у зображенні відтворено тільки горішні її яруси. Уся інша показана на гравюрі забудова внутрішнього двору позбавлена виразнішого індивідуального характеру й може бути трактована як елементи незмінного у тогочасному замковому будівництві позарезиденційного житлового та господарського комплексу без яскравіше виражених індивідуальних ознак. Уявлення про цю частину забудови, щонайменше її характер, на, закономірно, пізнішій стадії її еволюції, дають зафіксовані починаючи від 1681 р.⁵ замкові інвентарі. З них лише немало заслонені валом і через те видні практично в дахах три будівлі обабіч вежі з протилежної від в'їзду сторони подвір'я мають певніші ознаки автентичності. Натомість як будівля (будівлі?) під п'ятьма дахами праворуч від головної вежі, так і вся суцільна забудова при лівій стороні подвір'я позбавлені виразніших ознак автентичного переказу й потрактовані досить загально, а водночас ще

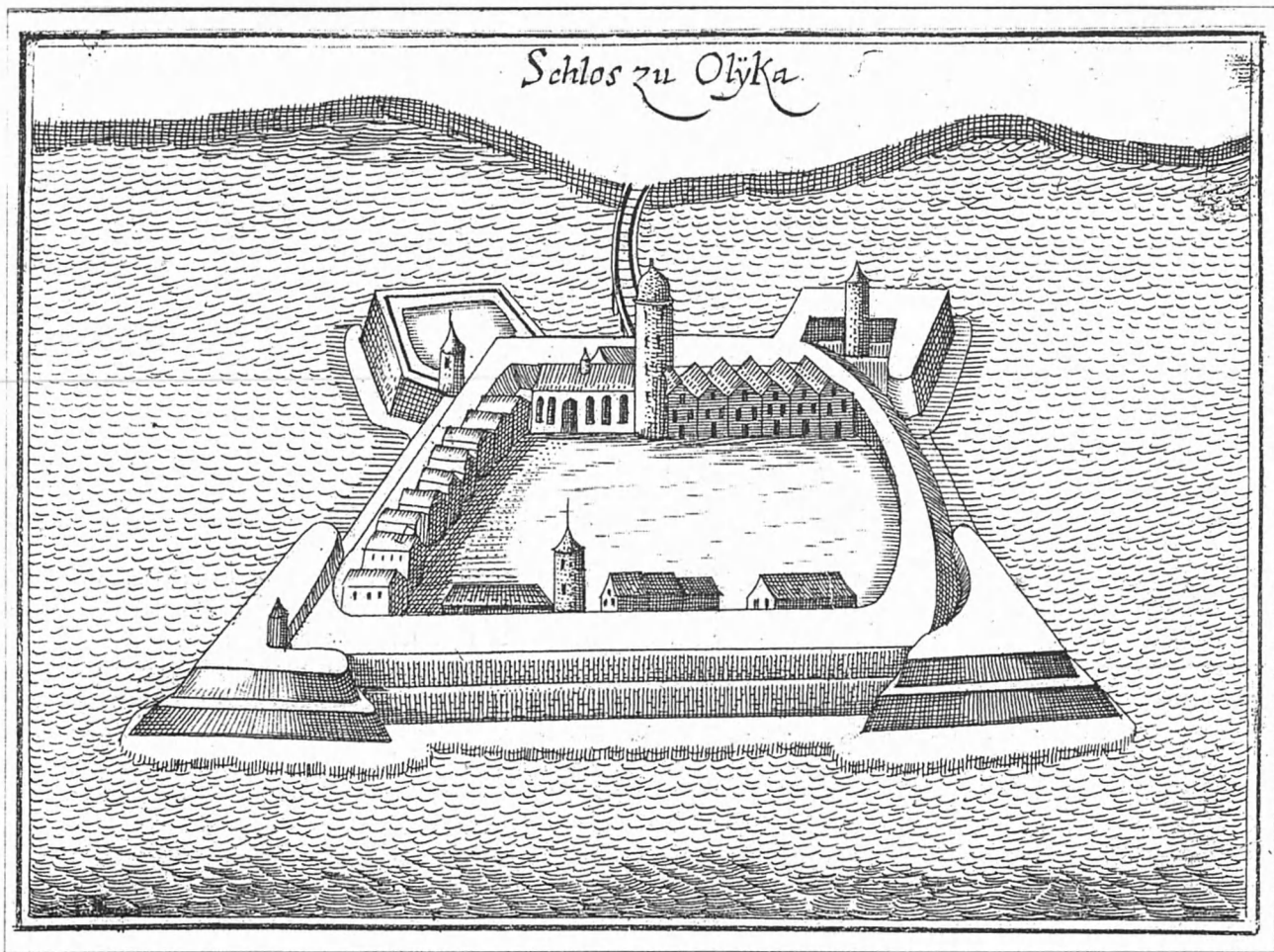

Рис. 1. Замок в Олиці. Гравюра поч. XVII ст.

також цілком схематично. Хоча при цьому гравер навіть застосував певну деталізацію на зразок вікон у найближчих від переду будівлях, вона не має ознак автентичності й належить до звичного репертуару деталей в арсеналі анонімного гравера.

Аналіз відтвореної в гравюрі Олицького замку забудови переконує, що, відповідно до образотворчих норм епохи, вона послідовно передає найголовніші особливості розпланування оборонного ансамблю та резиденційної і житлової й господарської забудови внутрішнього двору, проте пропонує автентичний переказ тільки головних складових самого комплексу. Натомість при відтворенні другорядних елементів гравер застосував звичну «рутинну» підручного репертуару форм, наявних у гравера при відтворенні рядової забудови. Таку практику як вияв звичної норми доводить, зокрема, зіставлення із класичною пам'яткою епохи відповідного жанру – загальновідомим видом Львова, опублікованим у 1618 р., оригінал якого приписують зайнятому при уфортифікуванні міста італійському інженерові Ауреліано Пассаротті⁶. Попри насичення зображення реаліями ландшафтної ситуації та архітектурного ансамблю міста, знаними з інших іконографічних переказів та поодиноких вцілілих об'єктів, рядова «масова» забудова цілком безлика й потрактована

схематично. Таке поєднання «реалій головного сенсу» з «фантазією» другорядних деталей – звична норма, успадкована від попередньої традиції з середньовічними, а навіть ще античними коренями, незмінно чинна й у мистецькій практиці Нової доби.

З-поміж поодиноких елементів відтвореної на німецькомовній гравюрі забудови особливу увагу привертають три менші вежі в ансамблі замку. Оскільки він збудований як фортифікація бастионного зразка, не зауважене в літературі поєднання бастионів з вежами для норм відповідної традиції оборонного будівництва виступає рідкісною особливістю комплексу без аналогій серед зафіксованого оборонного будівництва на українських землях. Тому випадало б визнати зазначені вежі складовими давнішого походження, включеними до нової бастионної системи при її спорудженні.

Те, що зазначене зображення у вказаних деталях відтворює автентичні елементи реально існуючого архітектурного комплексу доводить його зіставлення з доступним нині комплектом інвентарів Олицького замку кінця XVII–XVIII ст. Не дивлячись на істотно пізніше походження, вони так само фіксують вежі в замковому ансамблі й на тих же місцях, зі свого боку підтверджуючи відзначену унікальну особливість його архітектурного обличчя.

Найближчим за часом до гравюри є інвентар, датований 8 липня 1681 р.⁷ Й хоча в ній відтворено замок станом на початок століття, а інвентар описує його наступника, щойно з-перед 1640 р., та ще й через чотири десятиліття після його завершення, головні складові розпланування забудови внутрішнього двору, як видно із зіставлення, не зазнали принципових змін. Інвентар, у поєднанні з окремими матеріалами пізніших описів, дає змогу уточнити характер забудови й, насамперед, її допоміжних, другорядних частин, у гравюрі відтворених надто загально.

При виході з брами на подвір'я інвентар ліворуч подає мурований палац з дубовими сходами на ганок⁸. За ним вказана брама до виходу над став⁹. Далі у внутрішньому дворі описана порохівня, за нею лазня¹⁰, дерев'яний будинок на класичному плані «хати на дві половини», стайня¹¹ й вихід на наступний бастион¹². Ще далі описані дерев'яний кухонний будинок, возівня, стайня і знову вихід на бастион¹³, після них будинок, ліплений глиною і побілений, з городом ліворуч від нього й за городом – знову подібний будинок¹⁴. Їх доповнює опис млина, за яким ворота до четвертої брами у валі й старий дерев'яний будинок¹⁵. На завершення подано забудування на валі, як видно з контексту, що підтверджують і пізніші інвентарі¹⁶, – зі сторони в'їзду до замку¹⁷, й загально згадано зовнішні муровані укріплення валу з бастионами, названими «belwerkami»¹⁸. Цей документ, на загал, відтворює ту ж ситуацію, що й гравюра, з тією очевидною відмінністю, що відзначає будівлі не з трьох, а чотирьох сторін внутрішнього двору.

Докладніші в окремих моментах відомості про забудову, які дають змогу уточнити відомості гравюри та інвентарю 1681 р., зберіг наступний інвентар, укладений 4 листопада 1686 р.¹⁹ (його частковий виклад навів Станіслав Томкович²⁰) з очевидними відмінностями в самому ансамблі²¹, які вказують на проведену між 1681–1686 рр. перебудову. Найістотношою його особливістю є описані з окремими прикметними деталями відсутні в розглянутому давнішому викладі чотири вежі²². Сам текст, укладач якого обходить об'єкт за об'єктом, не завжди відзначаючи їх співвідношення та реальний взаємозв'язок, не пропонує докладніших і цілком певних вказівок на їх конкретне місцезнаходження в ансамблі замкової забудови. Одна з них, описана від Троїцького костюлу²³, ідентична з головною. Друга, як можна здогадатися зі скромно зазначеної ситуації, знаходилася на бастионі²⁴. Третя вежа – на симетричному бастионі – виділена тільки ганком навколо з поруччям²⁵. Четверта вежа була призначена на цейгауз²⁶ й ідентична з тією, що знаходилася на протилежній стороні двору. Як видно з описів, попри включення до ансамблю замку, вежі самі були невеликими окремими комплексами будівель. Так посередині першої вежі знаходилася прибудована

до муру невелика дерев'яна кухня²⁷, а в третій була така ж кімната з присінком²⁸. Усі вони мали муровані комори, а також льохи. При описі другої вежі згадано про існування колись на ній годинника²⁹.

Наступний інвентар від 4 січня 1737 р.³⁰ веж окремо не відзначає, хоча, наприклад, досить докладно описує, зокрема, два бастиони обабіч фасаду, де вони були, втім також муровані комори³¹. Як вдалося встановити, це останній опис давнішого замку. За записом у щоденнику тодішнього його власника, великого литовського гетьмана, князя Міхала Казимира Радивиля від 30 травня 1740 р., на той час «stary zamek rozrzucili, a denowo gearagować kazałem»³². Якась частина цих робіт була завершена до осені того ж року, оскільки при одному з наступних відвідань Олики, князь 24 грудня записав у щоденнику: «iadłem kolacują w zamku Ołuskim w denowo gearagowanych pokojach»³³. 6 травня наступного року зроблено запис із відтворенням тексту вмурованої пам'ятної таблиці, встановленої, «drugą połowę murując zamku starego tu w Ołuce»³⁴. Власне тоді й постав той архітектурний ансамбль резиденції середини XVIII ст., який у загальних рисах дійшов до нашого часу³⁵. Проте повніших свідчень про саму перебудову та стан давнішої споруди серед опрацьованих скромних залишків³⁶ замкового архіву виявити не вдалося³⁷. Найдокладніші відомості про давніший замок зберігають згадані інвентарі 1681, 1686 та 1737 рр.

Петро Ричков на основі аналізу обмірів замку припускав можливість «існування прямокутних в плані наріжних башт, які згодом в процесі модернізації цілком могли бути інтегровані з новими бастионними субструкціями»³⁸. Однак, як видається, гравюра та інвентар 1686 р. дають підстави трактувати проблему інакше. Гравюра переконує й інвентар підтверджує, що ще впродовж усього XVII ст. новітній для того часу бастионний замок мав чотири вежі – крім існуючої понині головної надбрамної, ще також поставлену приблизно симетрично до неї іншу на протилежній стороні двору та дві, судячи з гравюри, – менших на обох бастионах обабіч фасаду. Таке поєднання для оборонного будівництва бастионних замків європейського зразка не характерне. Воно явно об'єднує дві різні традиції та різночасові оборонні системи. Неможливо уявити, аби всі ці вежі з'явилися при спорудженні бастионного замку як невід'ємна частина його архітектурного ансамблю, оскільки в практиці цього напряму європейського оборонного будівництва такі елементи не застосовувалися. Отже, принаймні дві з чотирьох веж Олицького замку на бастионах мусять походити з його попередника – завершеного в 1564 р.³⁹ Проте логічно прийняти таке походження – щонайменше в основі – усіх веж комплексу.

Засвідчена гравюрою й підтверджена інвентарем 1686 р. наявність в комплексі оборонної забудови Олицького замку оборонних веж, які збереглися

до його радикальної перебудови від 1740 р., – унікальна особливість цього архітектурного ансамблю. Оскільки розраховані на використання новітніх артилерійських систем бастионні укріплення принципово відмовилися від використання традиційних веж, у бастионних замках вони відпали й наділі не використовувалися. Наприклад, укладений 1580 р. короткий опис званого Золочівського замку на Львівщині фіксує у ньому дві вежі⁴⁰. Проте в спорудженому тут через декілька десятиліть й добре збереженому новому замкові бастионного зразка немає ні веж, ні жодних виразніших їх слідів. Можна тільки здогадуватися, що певні елементи долішніх частин цих давніших елементів фортифікацій збереглися, засипані землею, в укріпленнях нового бастионного замку.

В Олиці чогось подібного не відбулося. Як при спорудженні наприкінці XVI ст. за новозасвоєною тоді з Європи бастионною системою, так і під час перебудови, звершеної у 1640 р., вежі закінченого в 1564 р. давнішого замку збережено й включено

до новітньої бастионної структури укріплень найновішого на той час зразка. Окрім гравюри, їх, як зазначалося, досить докладно, навіть з окремими деталями зафіксував також інвентар 1686 р. Тому випадає прийняти їх збереження в ансамблі замку до розпочатої у 1740 р. останньої в його історії нової радикальної перебудови.

Таке поєднання новітньої бастионної системи укріплень зі вцілілими від давнішого оборонного замку вежами серед поодиноких існуючих понині в Україні замків більше не зафіксоване. Тому під відповідним оглядом олицький комплекс не просто дає унікальний приклад поєднання двох наступних історичних систем оборонного будівництва. Унікальний олицький випадок засвідчує рідкісний у сфері оборонного будівництва конкретний приклад специфічного сприйняття та адаптації на українському ґрунті взірцевого європейського досвіду з очевидним відходом навіть від наріжних норм самого зразкового канону.

ДЖЕРЕЛА

1. Tomkowicz S. Ołyka // Prace Komisji Historii Sztuki. – Kraków, 1923. – Т. 3. – С. 4.
2. Ричков П. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 25 квітня 2006 р, м. Луцьк – смт. Олика. – С. 9.
3. Текст вперше відновлено в укладеному в лютому 1755 р. інвентарі Олицького замку. Публікації див.: Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 року // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 305; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Зібрав і підготував до друку Володимир Александрович. – Луцьк, 2007. – С. 116.
4. Коротко про неї див.: Ричков П. Еволюція... – С. 9. Очевидно, немає підстав приймати твердження Марії Бриковської, згідно з яким ця перебудова повинна була тривати мало не півстоліття й завершитися щойно 1640 р.: Brykowska M. Urbanistyka i architektura Ołyki w XVI–XVII wieku // Studium urbis characteria Teresae Zrebska anno iubilaei oblata. – Gdańsk, 2002. – S. 48. Безперечно, йдеться про два різних та цілком відмінних етапи історії архітектурного ансамблю.
5. Див.: Інвентарі... – С. 13, 52.
6. Гравюра є центральною позицією давньої іконографії Львова, тому її репродукували й описували неодноразово. У новішій літературі найдокладніше по неї див.: Szolginia W. Ikonografia dawnego Lwowa (część pierwsza). Najstarsze widoki Lwowa. – Warszawa, 1991. – S. 1–10.
7. Інвентарі... – С. 22, 62.
8. Там само. – С. 53.
9. Там само. – С. 55.
10. Там само.
11. Там само. – С. 56.
12. Там само. – С. 56–57.
13. Там само. – С. 57.
14. Там само. – С. 58.
15. Там само. – С. 59–60.
16. Там само. – С. .
17. Там само. – С. 60–61.
18. Там само. – С. 61.
19. Там само. – С. 11, 66.
20. Tomkowicz S. Ołyka. – S. 4.
21. Інвентарі... – С. 21–22.
22. Цю особливість тексту відзначено: Інвентарі... – С. 21.
23. Інвентарі... – С. 70, 71.
24. Там само. – С. 72.
25. Там само. – С. 73.
26. Там само. – С. 74. Усі чотири вежі згадані також у завершенні інвентарю при описі мурів бастионної системи: там само. – С. 74–75.
27. Інвентарі... – С. 70.
28. Там само. – С. 73.
29. Там само. – С. 72.
30. Там само. – С. 11, 24, 89.
31. Там само. – С. 72, 73.
32. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD) . – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. 6. – Sygn. II-80a. – S. 1056.
33. Ibidem. – S. 1097.
34. Ibidem. – S. 1123.

35. Правда, його досить істотно ушкоджено при погромі, який вчинили в ньому російські війська 1764 р. Уявлення про тогочасні руйнування та знищення дає збережений реєстр збитків, яких вони тоді завдали: Інвентарі... – С. 167–172, 177–200. Після цього замок з перервами відбудовувався, на що, зокрема, вказують і пізніші інвентарі, проте повністю ці роботи власники не зуміли завершити навіть станом на 1939 р.
36. Певне уявлення про його долю дають частково опубліковані нововіднайдені матеріали до історії олицької резиденції від 1764 р.: Інвентарі... – С. 7–9.
37. Окремі з таких матеріалів опубліковано: Інвентарі... – С. 27–33.
38. Ричков П. Еволюція... – С. 9.
39. Tomkowicz S. Ołyka. – S. 3.
40. AGAD. – Archiwum Aleksandra Czołowskiego. – Sygn. 406. – S. 1.

Стаття присвячена одній з найцікавіших пам'яток оборонного зодчества Волині - унікальному архітектурному комплексу Олицького замку. На підставі низки оригінальних архівних джерел автор підіймає цікаву спробу дослідити обставини та особливості появи, трансформації та сучасного стану оборонних башт замку протягом XVI - XVIII ст.

The article is devoted to one of the most interesting monuments of defensive architecture of Volhynia, i.e. to a unique architectural complex of Ołyka's castle. On the basis of the number of original archives' sources the author raises an interesting attempt to explore the circumstances and features of the emergence, transformation of the modern state of the castle defensive towers during the XVI - XVIII centuries.